

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1. Cicero de politicus (I): Strijd tegen Catilina	13
2. Cicero de schrijver	34
3. Cicero de politicus (II): Strijd tegen Clodius	62
4. Cicero de advocaat	75
5. Cicero de politicus (III): Tussen Pompeius en Caesar	97
6. Cicero de filosoof	114
7. Cicero de politicus (IV): Strijd tegen Marcus Antonius	131
8. Cicero de onsterfelijke	149
Cicero's overgeleverde werken	178
Verklarende woordenlijst	181
Aanbevolen werken van Cicero om (in vertaling) te lezen	184
Literatuurlijst	186
Index	190

Voorwoord

Marcus Tullius Cicero was een bijzonder veelzijdig man. Al van jongs af aan wist hij één ding zeker: hij wilde een groot politicus worden. Hoewel zijn familie uit het provincie-stadje Arpinum in Latium kwam en niet tot de adel (*nobiles*) maar tot de lagere stand van de Romeinse ridders (*equites*) behoorde, was zijn zelfvertrouwen ijzersterk. Zijn ouders lijken daaraan te hebben bijgedragen, want ondanks hun niet-vooraanstaande afkomst lieten ze hem in zijn puberteit in Rome opleiden. Na een uitgebreide scholing in grammatica en retorica deed Cicero wat andere jongens uit de voornaamste Romeinse families ook deden: hij liep stage bij gezaghebbende politici. Via hen leerde Cicero dat hij als ambitieuze jongeman zonder voorouders in de politiek (een zogenaamde *homo novus*, ‘nieuwkomer’) het beste als advocaat kon optreden in spectaculaire processen om zich zo bij de massa bekend te maken en een kring van invloedrijke vrienden te verwerven. Dit gold als entreebewijs tot de grote politiek. Rechtskennis en uitstekende beheersing van de retorica waren hiervoor het fundament, en Cicero leerde ijverig. Hij gold al snel als een van de beste sprekers van zijn generatie.

Om zijn successen te bestendigen, begon hij ook zijn redevoeringen en een verhandeling over de retorica te publiceren – het schrijven was voor Cicero een belangrijk onderdeel van zijn publieke bestaan als toekomstig politicus. Nog een andere interesse werd vroeg gewekt: tijdens een studiereis naar Griekenland leerde Cicero de grote Griekse filosofenscholen van zijn tijd kennen. Hij bleef zijn hele leven de wijsbegeerte beschouwen als de beste manier om zijn vrije tijd waardevol door te brengen; vooral in tijden van politieke crisis hield hij zich ermee bezig en schreef hij een indrukwekkende hoeveelheid filosofische traktaten. En

dan hebben we nog niets gezegd over Cicero de dichter, de brievenschrijver, de stilist...

Dit boek heeft als uitgangspunt dat Cicero's politieke ambities de basis vormden voor alles wat hij verder in zijn leven heeft gepresteerd. Daarom hebben we de delen die over de belangrijkste politieke gebeurtenissen handelen (hoofdstukken 1, 3, 5 en 7), afgewisseld met meer thematische hoofdstukken over Cicero als schrijver, als advocaat en als filosoof (hoofdstukken 2, 4 en 6). Het boek sluit af met een hoofdstuk over het voortleven van Cicero (hoofdstuk 8). Wij zullen de politieke carrière van Cicero voornamelijk via zijn (vaak conflictueuze) relaties met andere grote politici van zijn tijd beschrijven. Hierdoor hopen wij duidelijk te maken dat Cicero niet alleen als individu uitzonderlijk is, maar dat hij ook een representant is van wat de oudhistoricus Erich Gruen 'de laatste generatie van de Romeinse republiek' genoemd heeft: met Cicero en zijn tijdgenoten ging de oude republiek die bijna vijfhonderd jaar de staatsvorm van Rome geweest was, ten onder; na hen begon de keizertijd. Cicero's zelfbeeld als verdediger van de republiek loopt als een rode draad door dit boek.

Voor de vierdeling van zijn politieke carrière maken we gebruik van een van zijn beroemde uitspraken aan het eind van zijn leven. In het jaar 44 v.Chr., in de tweede *Philippische redevoering* tegen Marcus Antonius, benoemt hij de nauwe band tussen zichzelf en de staat: vijanden van de staat zijn altijd Cicero's vijanden geweest: 'Hoe is het mogelijk, heren senatoren, dat er in de afgelopen twintig jaar geen enkele vijand van de staat was die niet tegelijkertijd ook mij de oorlog verklaarde?' (*Philippica* 2.1) Cicero dacht bij deze uitspraak met name aan drie fases van zijn leven representeren: Catilina, de beroemdste samenzweerder uit de geschiedenis, teisterde de Romeinse republiek tijdens Cicero's consulaat in 63 v.Chr.; de volkstribuun Clodius

probeerde Cicero met name in de jaren 50 met alle macht tegen te werken; Marcus Antonius (de sterke man in Rome na de moord op Julius Caesar op 15 maart 44 v.Chr.) was Cicero's laatste politieke vijand en hij was uiteindelijk ook verantwoordelijk voor zijn dood. In de hoofdstukken 1, 3 en 7 beschrijven we Cicero's politieke strijd tegen respectievelijk Catilina, Clodius en Marcus Antonius. In hoofdstuk 5 laten wij de spanning zien die Cicero beleefde toen hij in de jaren 50 en 40 tussen twee van de machtigste mannen van zijn tijd terechtkwam: Gaius Julius Caesar en Gnaeus Pompeius, die eerst met Marcus Licinius Crassus een driemanschap sloten en na diens dood een meedogenloze burgeroorlog tegen elkaar voerden.

De overige hoofdstukken van dit boek voegen zich op natuurlijke wijze steeds tussen de politieke hoofdstukken: wij portretteren Cicero als een man voor wie het schrijven (en het publiceren van zijn geschriften) van cruciaal belang was, als een van de bekwaamste advocaten van zijn tijd en als een filosoof die voor het eerst de Griekse filosofische traditie in het Latijn beschreef en systematiseerde.

Wij hebben er bewust voor gekozen om geen apart hoofdstuk aan Cicero de redenaar te wijden, hoewel Cicero toch als de grootste Romeinse redenaar de geschiedenis is ingegaan, als een man van wie Quintilianus aan het eind van de eerste eeuw n.Chr zei dat hij 'niet meer de naam van een mens, maar de naam van de welsprekendheid zelf' droeg. De reden hiervoor is dat het redenaarschap onlosmakelijk verbonden is met al zijn andere bezigheden: als politicus en advocaat rustte zijn succes voor een groot deel op zijn speeches, en deze werden beroemd doordat hij ze publiceerde en bovendien ook handboeken over retorica schreef. Kort gezegd: de redenaar Cicero is in dit boek alomtegenwoordig.

Dit boek hebben we met z'n vieren als schrijverscollectief gemaakt. In eerste versies zijn de hoofdstukken 1, 3, 5, en 7

1. Marcus Tullius Cicero (antiek borstbeeld). Musei Capitolini, Rome.
Wikicommons

geschreven door Christoph Pieper, hoofdstuk 2 door Lidewij van Gils, hoofdstuk 4 door Olga Tellegen, hoofdstuk 6 door Rogier van der Wal en hoofdstuk 8 door Christoph Pieper en Olga Tellegen, maar we hebben veelvuldig overlegd en zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor het eindresultaat. Onze proeflezers Suzanne Adema, Cees van Gils, Jikke Koning, Henk van Leeuwen en Bram van der Velden én de redactie van Amsterdam University Press danken we bij dezen hartelijk voor hun waardevolle, kritische blik op de prefinale versie van dit Elementaire deeltje.

Tijdslijn (alle jaartallen zijn v.Chr.)

3 januari 106	Cicero wordt in Arpinum geboren
vanaf ca. 95	opleiding in Rome, militaire dienst
82-79	dictatuur van Sulla, Cicero's eerste successen als advocaat
voor 80	Cicero's eerste retorische werk: <i>De inventione</i>
79-77	studiereis naar Griekenland en Klein-Azië
75	quaestor in Lilybaeum op Sicilië
70	aanklager in het proces tegen Verres, de ex-gouverneur van Sicilië
69	aediel
66	praetor
63	consul, onder andere strijd tegen Catilina (<i>Catilarische redevoeringen</i>)
60	Caesar, Pompeius en Crassus vormen het eerste triumviraat
58-57	ballingschap van Cicero in Griekenland: eerste conflicten in het driemanschap
58-51	Caesar voert oorlog in Gallië, Pompeius is de sterke man in Rome
56	verzoening van de driemannen, Cicero politiek machteloos
55-51	zijn eerste groep van drie filosofisch-retorische werken (<i>De oratore</i> , <i>De re publica</i> , <i>De legibus</i>)
53	augur
52	moord op Clodius, Cicero's politieke tegenstander (proces tegen Milo)
51-50	gouverneur in Cilicië
49-47	burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius (en diens aanhangers), Cicero kiest Pompeius' kant
48	dood van Pompeius, Cicero zit vast in Brundisium
47	Caesar verleent Cicero gratie

Tijdslijn (alle jaartallen zijn v.Chr.)

46	chtscheiding van Cicero en zijn vrouw Terentia na meer dan dertig jaar huwelijk, tweede huwelijk met Publilia (na enkele maanden al weer echtscheiding)
45	dood van dochter Tullia
46-44	Cicero politiek buitenspel gezet; tweede fase van schrijven van filosofische werken
15 maart 44	moord op Caesar
vanaf september 44	Cicero in Rome, strijd tegen Marcus Antonius (<i>Philippische redevoeringen</i>)
21 april 43	slag bij Mutina, Marcus Antonius lijkt verslagen
november 43	Octavianus, Marcus Antonius en Lepidus vormen het tweede triumviraat
7 december 43	dood van Cicero

1. Cicero de politicus (I): Strijd tegen Catilina

Zijn hele leven hield Cicero ervan om zijn krachten te beproeven door politieke zwaargewichten uit te dagen. Blijkbaar voelde hij dat hij juist in dit soort situaties van opperste spanning het beste uit zichzelf kon halen. Zijn eerste grote publieke optreden was meteen al zo'n moment. In het jaar 80 v.Chr. was een zekere Sextus Roscius, een bewoner van de kleine stad Ameria, aangeklaagd wegens vadermoord. Cicero, die als verdediger van de aangeklaagde optrad, maakte van zijn verdedigingspleidooi feitelijk een tegenaanklacht. In werkelijkheid, zo stelde hij, had Roscius niets gedaan, maar was hij het slachtoffer geworden van de hebzucht van een vrijgelaten slaaf, Chrysogonus. Deze zou na de dood van vader Roscius diens bezittingen voor een spotprijs op een veiling hebben gekocht. Daarna zou hij zoon Roscius hebben laten aanklagen om zijn nieuwe bezit veilig te stellen door de wettelijke erfgenaam uit te schakelen.

Chrysogonus was echter geen eenvoudige ex-slaaf. Hij was een vrijgelatene van Sulla, die op dat moment als dictator bijna onbegrensde macht in Rome bezat. Chrysogonus was sinds zijn vrijlating één van diens vertrouwelingen. Hierdoor werd het proces politiek. Volgens Cicero weigerden veel Romeinse aristocraten om als verdediger van Sextus Roscius op te treden omdat zij bang waren voor Sulla's woede als zij zich tegen Chrysogonus zouden keren. Dat Cicero het wel aandurfde te spreken, legt hij aan het begin van zijn speech *Ter verdediging van Sextus Roscius uit Ameria* als volgt uit:

Van de anderen kan geen uitspraak verborgen blijven
vanwege hun vooraanstaande positie en aanzien, ... maar

wanneer ik mij iets te veel vrijmoedigheid permitteer zal dat ofwel onopgemerkt kunnen blijven omdat ik nog niet politiek actief ben, of het kan mij op grond van mijn jonge leeftijd worden vergeven. (*Pro Sexto Roscio Amerino* 3)

Niet alleen het lef van de jonge advocaat is indrukwekkend, nu hij zich tegen de kring rondom de machthebber wendt. Nog verbazingwekkender is zijn vertrouwen in de toekomst: hij is *nog geen* politicus – dat hij dat echter in de toekomst zal worden, lijkt voor hem vast te staan.

Een andere episode uit Cicero's beginjaren maakt dit zelfbewustzijn eveneens mooi zichtbaar. Vijf jaar na het Roscius-proces was Cicero daadwerkelijk politicus geworden. Hij werd gekozen tot *quaestor* (de laagste trede van de trap van politieke ambten die uiteindelijk naar het *consulaat* kon leiden). In deze functie werd hij naar Sicilië gestuurd om de daar zittende Romeinse gouverneur te ondersteunen. Toen Cicero na afloop van zijn dienstjaar trots terugreisde naar Rome geloofde hij dat geheel Italië over niets anders zou spreken dan over zijn geweldige ambtsvoering. Tijdens die terugreis naar Rome ontmoette hij een willekeurige kennis, en wat een teleurstelling was het toen deze hem vroeg hoe de dingen in Rome gingen – men had zijn afwezigheid uit de stad helemaal niet opgemerkt. Cicero vertelt hier ongeveer twintig jaar later over in een redevoering *Ter verdediging van Plancius* en zegt erbij dat hij er lering uit trok: 'Hierna zorgde ik ervoor dat de Romeinen mij dagelijks in levenden lijve zagen, ik leefde voor hun ogen en klampte mij vast aan het Forum.' (*Pro Plancio* 66) Als je als *homo novus* iets in de politiek wilde bereiken, dan moest je nooit voor langere tijd Rome verlaten.

Op baantjesjacht

Al op jonge leeftijd (ongeveer toen hij in de redevoering voor Roscius uit Ameria zijn politieke ambities duidelijk

maakte) schreef Cicero een leerboek over de retorica: *De inventione* (*Over het vinden van argumenten*). Helemaal aan het begin verduidelijkt hij waarom hij over welsprekendheid wil schrijven. Hij zegt dat de onrustige toestand van de staat onder Sulla's dictatuur (die het resultaat was van een burgeroorlog van enkele jaren) hem tot het schrijven van een retorisch werk heeft aangezet. Uit de eerste alinea kunnen we afleiden dat het welzijn van de staat het hoogste doel van zijn werk en van elke intellectuele bezigheid is: 'De wijsheid (filosofie) zonder welsprekendheid (retorica) is van weinig nut voor de staat, maar welsprekendheid zonder wijsheid is vaak zeer schadelijk en nooit nuttig.' (*De inventione* 1.1) Retorica en filosofie zijn volgens hem noodzakelijke voorwaarden voor ethisch verantwoorde politiek. Politiek talent, retorische kracht en filosofisch inzicht vormen als het ware een ideale driehoek rondom elke politicus die deze naam verdient.

Ondanks deze idealistische voorstelling moeten we ons de dagelijkse politiek in het republikeinse Rome niet al te rooskleurig voorstellen. Weliswaar bestond er een element dat wij democratisch zouden noemen: het volk mocht zijn politieke ambtsdragers elk jaar opnieuw kiezen. Daarnaast was de aristocratische en financiële elite, die in de senaat zat, machtig. Veel van de beslissingen in de staat werden formeel in de senaat genomen, maar waren van tevoren in achterkamertjes al bedisseld. Ook werd er door de senatoren besloten wie zich kandidaat mocht stellen voor verkiezingen. Netwerken van vriendschappen waren daarom voor elke politicus onmisbaar (zie hoofdstuk 'Cicero de schrijver' over de rol van brieven bij het onderhouden van zo'n netwerk). 'Vriendschap' betekende daarbij niet automatisch dat men elkaar vreselijk aardig vond. In eerste instantie was het een systeem van *do ut des*, oftewel 'ik heb iets voor jou gedaan, en daarom kan ik verwachten dat jij iets voor mij terugdoet'.